
ВІЙСЬКОВА СПРАВА РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ АЛАНІВ ПОДОННЯ

А. В. Криганов

У статті наведена характеристика комплексу бойових засобів ранньосередньовічних аланів Подоння, а також здійснена спроба реконструкції видового і соціального складу їх війська.

Іраномовні алани були одними з основних етнічних компонентів салтово-маяцької культури середини VIII — середини X ст., яка охоплювала степові і частково лісостепові простори Подоння — Приазов'я¹. Аланський варіант вказаної культури займає лісостепову смугу Подоння, головним чином верхів'я Сіверського Дінця та басейн Осколу, де виявлена більшість відомих катакомбних могильників з прилеглими до них селищами та городищами.

Вивчення військової справи аланів Подоння почалось практично з моменту відкриття Верхньосалтівського некрополя (1900 р.). Вже перший його дослідник — В. А. Бабенко — описав знайдене в катакомбах озброєння, порівнюючи його з синхронним північнокавказьким. Він спробував використати інвентар поховань воїнів для соціальної характеристики ранньосередньовічного населення Верхнього Салтова і реконструкції видового членування війська. Факт знахідок шабел В. А. Бабенко навів як доказ того, що салтівці були кочівниками.

Відомості про зброю та кінське спорядження з Верхнього Салтова широко використовувались в статтях В. В. Арндта і А. А. Захарова², які були надруковані в середині 30-х років в Угорщині і присвячувались в цілому угорській тематиці. Як позитивний момент треба відзначити те, що цими працями було введено до наукового обігу новий, досить багатий і цікавий матеріал. Проте деякі висновки і, головним чином, методологічні посилання авторів були піддані слушній критиці в радянській археологічній літературі³.

Значним внеском у вивчення цієї проблеми є праці М. Я. Мерперта, які базувалися в основному на колекціях з Верхнього Салтова. Дослідник спробував довести походження різних видів зброї та кінського спорядження, поставив питання, пов'язані з характеристикою соціального та видового поділу війська салтівців⁴. Але деякі положення М. Я. Мерперта потребують уточнення, оскільки при вирішенні проблеми генезису салтівських старожитностей він виходив з нині визнаної необґрунтованою концепції про безперервний розвиток сармато-аланської культури у східноєвропейському степу протягом всього I тис. до н. е.⁵

Військова справа алано-болгарського населення Сіверського Дінця розглядалась в дослідженнях Б. А. Шрамка, який охарактеризував комплекс озброєння салтівців і визначив їх військо як переважно легку кавалерію⁶.

Зброезнавство і в цілому військова тематика займає значне місце в працях С. О. Плетнєвої, присвячених вивченню салтово-маяцької культури. Автором була використана значна кількість нового матеріалу, головним чином з Дмитрівського могильника. С. О. Плетнєва простежила типологічні зміни в часі окремих категорій зброї та кінського спорядження, відзначила найбільш характерні риси набору озброєння аланських ратників. На основі аналізу розподілу інвентаря в чоловічих похованнях аланських могильників нею були сформульовані висновки про соціальну і видову структуру війська салтівців, а також про роль військових атрибутів при похованні різних за віком груп воїнів⁷. Але треба зауважити, що узагальнюючий характер вка-

© А. В. КРИГАНОВ, 1993

заних праць не дозволив дослідниці досить докладно зупинитися на військовій проблематиці.

Підсумовуючи стислий історіографічний огляд, треба, передусім, відзначити відсутність спеціальних робіт по даній тематиці, а також відносно вузьку базу (майже виключно матеріали Верхньосалтівського могильника). Однак за останні два десятиріччя внаслідок розкопок Верхньосалтівського, Старосалтівського, Дмитрівського, Маяцького, Нижньолуб'янського і Ютанівського могильників колекція аланського озброєння значно збільшилась як кількісно, так і якісно*. Все це й зумовлює актуальність запропонованої статті. При її написанні автор ставив перед собою два основних завдання: по-перше, дати вичерпну характеристику комплексу бойових засобів аланів Подоння, по-друге, спробувати визначити видову структуру і, наскільки це можливо, соціальний склад аланського війська.

Судячи з археологічних даних, набір озброєння донських аланів включав зброю дальнього (луки із стрілами, сагайдаки) та ближнього (клинкова колючо-рубляча зброя, сокири, списи й кістені) бою. Відомості про засоби захисту практично відсутні. Атрибутами військової екіпіровки було також кінське спорядження: сідла, стремена, вудила, різноманітні пряжки й з'єднувачі ременів.

Від луків збереглися тільки кістяні накладки (13 наборів), що демонструють деяку своєрідність конструкції цієї зброї у аланів. Так, з восьми пар кінцевих накладок тільки одна представлена традиційними боковими, решта — фронтальні (рис. 1, 3). На півдні Східної Європи аналогічні екземпляри відомі тільки в салтівському Сухогомільшанському могильнику⁸. В деяких наборах були досить довгі (до 20 см) накладки, що розширюються до одного кінця (рис. 1, 5). Вони, мабуть, закріплювались на фронтальній стороні плечей лука і надавали йому додаткової пружності. Подібні накладки зафіксовані на луках північнокавказьких аланів⁹. Серединні бокові мають звичайну для цього часу асиметрично-овальну форму, але в одному випадку були дугоподібними (рис. 1, 4).

Дані про налуччя відсутні. Не виключено, що до них належали невеликі бронзові дужки, в одній з яких зберігся клаптик шкіри (рис. 2, 7, 8).

Всі знайдені наконечники стріл (близько 100 екз.) — залізні, держаківі. Переважна більшість (97,2%) з них — трилопатеві: трикутні (рис. 2, 1) або кілеподібні вузькі (рис. 2, 4). Наявні лише два плоских ромбоподібних (рис. 2, 2) і один бронебійний ромбічного перерізу й ланцетоподібною формою пера (рис. 2, 3).

Від сагайдаків збереглися залізні петлі (рис. 2, 5, 6) й пластини з двома заклепками (рис. 2, 9), залізні й бронзові гаки (рис. 1, 10—13), кістяна накладка (рис. 2, 23). За матеріалами розкопок Дмитрівського могильника реконструйовано шкіряний сагайдак з так званою кишенею, корпус якого звужується до закріпленого залізною обіймою дна¹⁰. Здається, однак, що така форма навряд чи могла існувати, оскільки в подібних сагайдаках стріли складалися наконечниками угору, а для запобігання деформації їх оперення нижня частина футляра завжди була розширеною.

Колючо-рубляча зброя донських аланів включає мечі, шаблі й кинджали.

Меч представлений єдиним екземпляром з Дмитрівського могильника. Він має довгий клинок лінзоподібного перерізу, пряме перехрестя й колодочковий держак з отвором (рис. 1, 1).

Усі шаблі (30 екземплярів різного стану збереження) — слабозігнуті, з дволезовим кінцем, з прямим або трохи нахиленим у бік лева держакком. Перехрестя прямі, зрідка з розширеннями на кінцях. Подекуди зафіксовані залізні або бронзові наверхі. На руків'ї шаблі із Верхнього Салтова (розкопки В. А. Бабенка 1911 року, катакомба № 1) було срібне грушоподібне наверхі, чотири шипи й обруч (рис. 1, 2). Основними матеріалами для виго-

* Загалом в статті враховано 738 одиниць озброєння і кінського спорядження з більш ніж 280 поховальних комплексів, а також культурних шарів поселень. Автор висловлює вдячність Г. Є. Афанасьєву, В. Г. Бородуліну і С. О. Плетньовій за можливість використати їх ненадруковані матеріали.

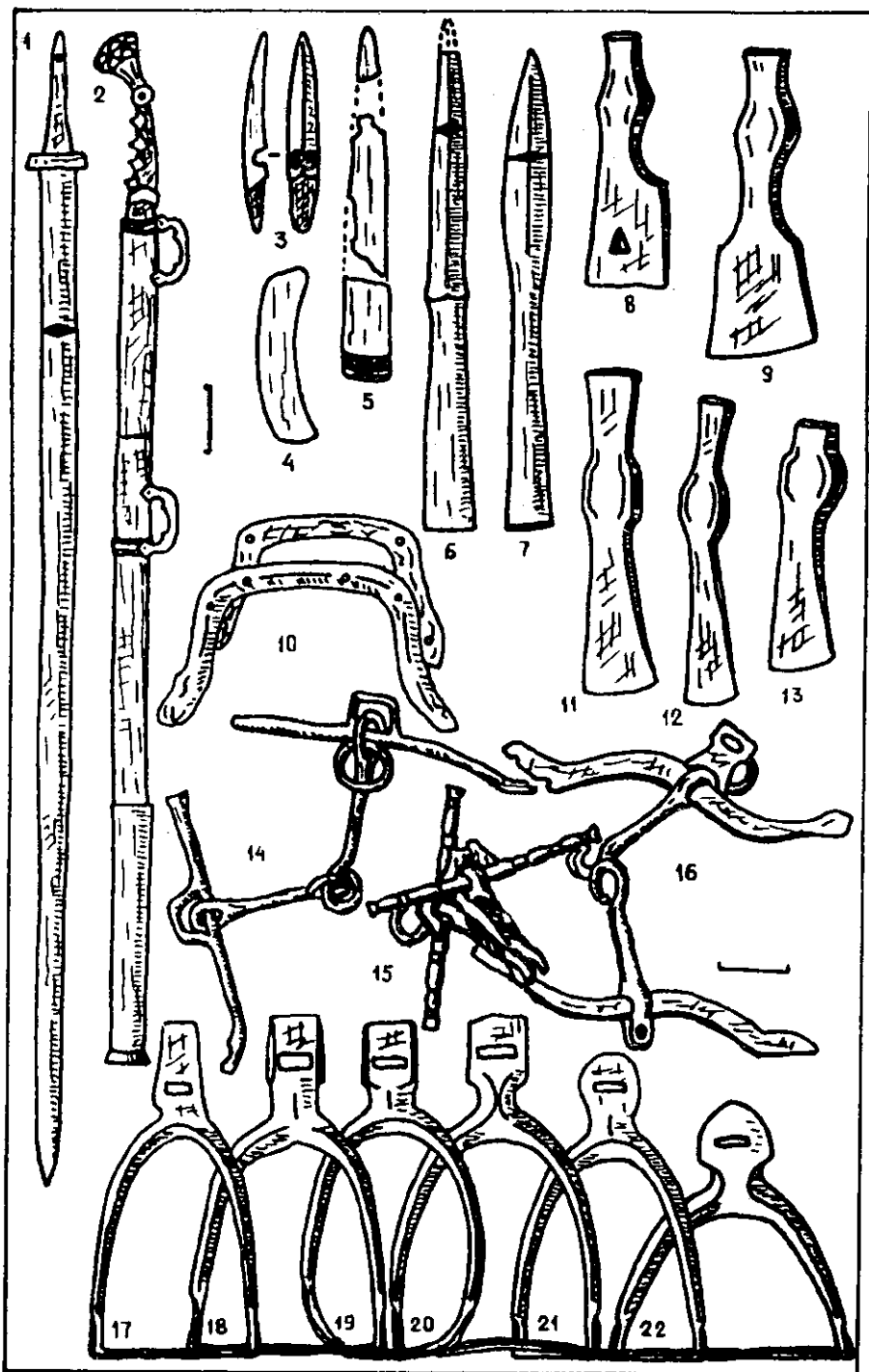

Рис. 1. Зброя та кінське спорядження аланів Подоння: 1, 3-5, 10-21 — Дмитрівський могильник; 2, 6, 7, 8, 22 — Верхньосалтівський могильник; 9 — Ютанівський могильник; 1, 6-22 — залізо; 2 — залізо, срібло; 3-5 — кістка.

товлення піхов були дерево й шкіра. Скріплюючими деталями служили бронзові й срібні наконечники, на які накладалися скоби для портупейних ременів.

Нині у спеціальній літературі міцно затвердилась вперше висловлена М. І. Артамоновим, а далі обгрунтована М. Я. Мерпертом точка зору про те,

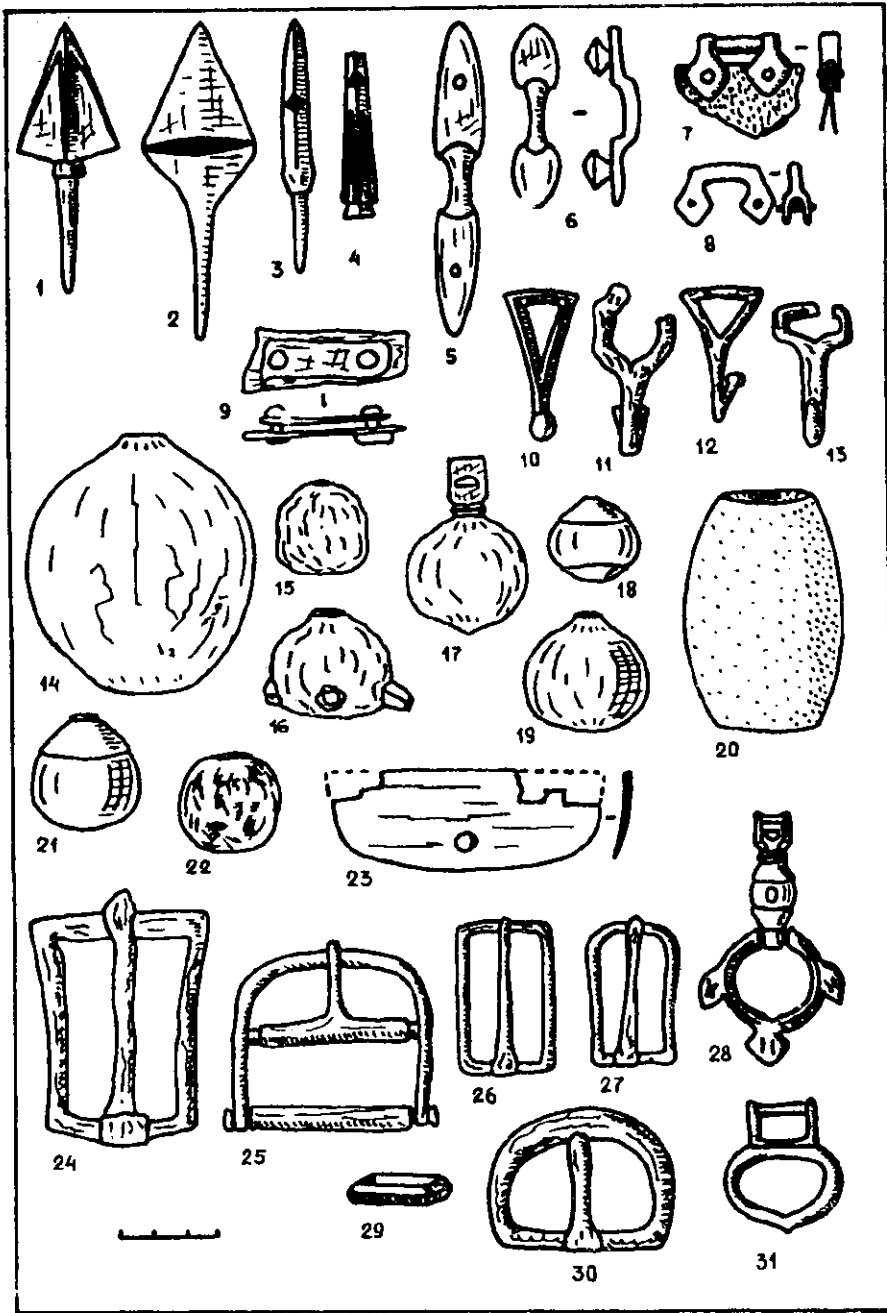

Рис. 2. Зброя та кінське спорядження аланів Подоння: 1, 4, 5, 7, 8, 10, 12, 15–17, 26–31 — Верхньосалтівський могильник; 2 — Маяцьке городище; 3 — Маяцьке селище; 6, 9, 11, 13, 18, 19, 24, 25 — Дмитрівський могильник; 14, 20 — Ютанівське городище. 1–6, 9, 11–13, 15–17, 24–27, 30 — залізо; 7 — бронза й шкіра; 8, 10, 18, 19, 21, 28, 31 — бронза; 14, 23 — кістка; 22 — свинець.

що ранньосередньовічні східноєвропейські шаблі мають місцеве, південноруське походження¹¹. Не піддаючи критиці цю далеко не беззаперечну концепцію в цілому, зазначимо тільки неможливість пов'язання генезису розглядуваної зброї з аланським етносом¹². Дійсно, згадувані М. Я. Мерпертом знахідки одностовпних клинків на східноєвропейських пам'ятках другої половини I тис. (поховання біля міста Покровська, Борковський, Кузьмінський, Армієвський, Крюковсько-Кужновський і Борисовський мо-

гильники, Новогригорівка, Арцибашево, Перещепина, Тополі, Новопокровка, Вознесенки та ін. пам'ятки)¹³ ніякого відношення до сармато-аланів не мають. Найбільш ранній аланський комплекс з шаблею — Галіатський. М. Я. Мерперт вважав важливим датувати його рубезем VII — VIII ст. і на цій підставі припустити те, що знайомство аланів з однолезовими кривими клинками здійснилося не пізніше другої половини VII ст.¹⁴ Але вказане поховання Галіатського могильника з монетою самого початку VIII ст. ніяк не можна віднести до VII ст.; більше того, на думку А. К. Амброза, традиційне датування Галіатського могильника (початок VIII ст.) повинно бути значно (до другої половини VIII — першої половини IX ст.) омолоджене¹⁵. Між тим, у Східній та Центральній Європі найбільш ранні знахідки шабел пов'язані виключно з тюркомовним кочовим населенням й відносяться до VII ст. (Чир-Юрт¹⁶, аварські могильники Угорщини¹⁷). Таким чином, шаблі у аланів, очевидно, з'являються внаслідок їх контактів із сусідами-степовиками. Але ця обставина, безперечно, не може бути приводом для заперечення того, що алани могли зіграти визначну роль у подальшому поширенні цієї зброї на півдні Східної Європи.

Кинджал (під цим визначенням ми розуміємо спеціальну бойову зброю) в аланських катакомбних могильниках був знайдений тільки один раз — у Дмитрівському некрополі. Судячи за збереженими фрагментами, він мав однолезовий клинок і досить значний ухил руків'я у бік ріжучого краю. Подібні, так звані колінчасті кинджали, у ранньому середньовіччі були значно поширені практично серед усіх євразійських кочовиків.¹⁸

На думку Р. С. Мінасяна за бойову металеву зброю могли правити однолезові ножі, які досить часто трапляються в аланських катакомбах, іноді по 2—3 екземпляри в одних піхвах.¹⁹ Однак це лише припущення, не підкріплене реальними доказами.

Бойові сокири — найчисленніша категорія аланського озброєння (251 екз.). Переважна більшість з них — чекани, тобто сокири з видовженим обушком. Можна виділити три типи. Тип 1. Чекани з відтягнутим у бік держака лезом, що утворює уступ (рис. 1, 8). Тип 2. З двома уступами на лезові (рис. 1, 9). Тип 3. Сокира з подовженотрапецієподібним лезом. Означено два їх варіанти: з коротким товстим обушком (рис. 1, 12) і з вузьким довгим обушком, що практично повторює форму леза (рис. 1, 11). Найбільшою популярністю у аланів користувались чекани 1 і 3 типів.

М. Я. Мерперт безпосередніми попередниками аланських чеканів вважав сарматські сокири.²⁰ Але сармато-аланських комплексів з цією зброєю, датованих раніше VII ст., практично немає. При цьому слід пам'ятати, що за більш ранніх часів савромати й сармати (генетичні предки аланів) майже не застосовували сокири як бойову зброю.²¹ За своїм походженням аланські сокири-чекани безумовно пов'язані з Північним Кавказом, де ще за доби пізньої бронзи — раннього заліза існувала місцева традиція у їх використанні.²² Мабуть, алани десь у третій чверті I тис. н. е. запозичили цю зброю у місцевого північнокавказького населення, а в подальшому сприяли її найбільшому поширенню практично по всій Східній Європі.

Серед досліджених матеріалів є також кілька сокир, за формою близьких до робочих знарядь, але віднесених до бойової зброї, бо вони мали малі розміри й невелику вагу (рис. 1, 13).

Списи представлені лише двома залізними втулчастими наконечниками з піко- (рис. 1, 6) і ланцетоподібним (рис. 1, 7) лезами. Обидва типи наконечників мали специфічно бойове призначення.²³

Обушків нараховано 21 екземпляр. Виготовлялись вони з кістки, заліза, бронзи (іноді — біметалеві, тобто з залізною основою та бронзовою оболонкою), свинцю й каменю. Для лісостепової частини салтівського Подоння були характерні насамперед металеві обушки.²⁴ За конструкцією можна виділити два основні різновиди: з вузьким подовжнім каналом для пропуску шкіряного ремінця (рис. 2, 14—16, 18—22) і з петлею, яка має прорізний отвір (рис. 2, 17). Відзначимо унікальну поки що знахідку залізною обушка з шипами (рис. 2, 16). Ще за доби бронзи обушки були відомі на Північному Кавказі, а за доби раннього середньовіччя вони поширюються на півдні Східної

Європи.²⁵ Враховуючи північнокавказьке походження донських аланів, можна припустити, що їм належить провідна роль у цьому процесі.

В археологічному матеріалі з аланських катакомб захисного спорядження практично немає. У Дмитрієвському могильнику були знайдені рештки шкіряного головного убору на залізному каркасі. На думку С. О. Плетнєвої, це шолом, аналогічний зображеним на деяких середньовічних тюркських кам'яних статуях.²⁶ Однак дослідники ще й досі цілком не впевнені, що подібні головні убори на кам'яній скульптурі необхідно трактувати саме як шоломи.²⁷ При розкопках Верхньосалтівського могильника була виявлена залізна напівсфера діаметром 14,5 та висотою 3,5 см з отвором посередині.²⁸ А. А. Захаров вбачав у цьому предметі деталь головного убору.²⁹ Але більш обгрунтовано видається точка зору Б. А. Шрамка, який визначив даний предмет як умбон для щита.³⁰

Від сидел збереглися фрагменти їх дерев'яної основи³¹, шкіра, луб, повсть, залізні й кістяні деталі. Увесь цей матеріал свідчить про принципову конструктивну єдність ранньосередньовічних аланських сидел з загальноєвропейськими: на двох полицях з широкими фігурними лопатями поставлені трапезієподібні зкрувлені луки. Шкіра, луб і повсть служили покриттям. Для укріплення лук застосовувалися одинарні або парні залізні накладки (рис. 1, 10), аналогії яким у Східній Європі за межами Подоння немає. В одній з Верхньосалтівських катакомб В. А. Бабенко знайшов «кістяне орнаментоване навершя» від сидла.³²

Стремена (83 екз.) представлені єдиним, так званим «салтівським»³³ типом (рис. 1, 17—22). Усі вони аркоподібні, з відділеною від корпусу перехватом петлею з прорізом для путалища, прямою або вигнутою підніжкою, укріпленою одним, частіше трьома джгутами. Відзначимо унікальну пару стремени з Дмитрієвського могильника зі зкруженими (вигнутими) підніжками (рис. 1, 19). Зрідка стремени супроводжували бронзові або срібні прямокутні рамки (рис. 2, 29), які виконували роль блоків для стремених ременів.

Усі вудила (48 екз.) — залізні, трензельні, з двочастинними гризлами, кожна ланка яких увінчана двома отворами, що знаходяться у взаємно перпендикулярних площинах: в один вставлявся псалій, у другий (зовнішній) — кільце для повода. Розрізняються вудила головним чином за формою псаліїв: прямих або S-подібних. Для кріплення ременів наголовача служили трапезієподібні або прямокутні дводірчасті петлі, поставлені на псалії (рис. 1, 15, 16). Єдиний виняток з наявного матеріалу — вудила з Дмитрієвського могильника, в яких гризла мали по одному отвору, псалії Г-подібні, з викуваними разом з ними однодірчастими прямокутними петлями (рис. 1, 14).

Практично в усіх комплексах до складу зброї входили різноманітні пряжки. Залізні рамчасті (їх завжди визначають як попружні, але вони могли застосовуватися й у вуздечці) за формою підрозділяються на декілька типів: прямокутні (рис. 2, 26), прямокутні з аркоподібною вершиною (рис. 2, 27), трапезієподібні (рис. 2, 24), овальні, напівовальні (рис. 2, 30). Хронологічні й територіальні рамки існування перелічених типів пряжок дуже широкі. На одній пряжці з Дмитрієвського могильника язичок був закріплений на попередній перемичці (рис. 2, 25). Такі екземпляри майже не відомі у Східній Європі, але досить часто зустрічаються у старожитностях VIII—IX ст. тюркомовних кочовиків півдня Сибіру.³⁴

У 18 похованнях з кінським спорядженням були знайдені своєрідні бронзові пряжки, які, мабуть, служили блоками чумбурних ременів.³⁵ Представлені двома типами: 1. Пряжки жорсткої конструкції, які складаються з прямокутної, округлої або овальної рамок (рис. 2, 31). Аналогічні пряжки використовувалися різними племенами і народами Євразії ще з раннього залізного віку.³⁶ 2. Фігурні складові пряжки з рухомим кільцем (рис. 2, 28). Такі пряжки існували тільки в VIII—X ст. і зустрічалися майже виключно в кочівницьких пам'ятках півдня Східної Європи.

Нарешті, одним з елементів зброї були залізні кільця діаметром від 35 до 70 мм. Вони могли слугувати для з'єднання ременів або приторочувалися на дерев'яну основу сидла для кріплення вантажу.

В цілому за своїм складом комплекс бойових засобів аланів Подоння є характерним для легко озброєного війська. Найважливішими видами військового спорядження були бойові сокири, луки із стрілами, шаблі, а також кінська зброя. Як видно, саме з аланським етносом можна пов'язувати появу й поширення у Східній Європі сокир-чеканів і обушків. Вельми показовим є те, що в арсеналі озброєння аланів переважали засоби ведення ближнього бою. Висування їх як вирішальних у збройній боротьбі є загальною закономірністю розвитку середньовічної воєнної техніки.³⁷

Питання про видову структуру аланського війська не дістало у дослідників однозначної відповіді. В. А. Бабенко вважав, що воно складалося з озброєної сокирами й кинджалами піхоти, а також кінноти, оснащеної шаблями й списами.³⁸ На думку М. Я. Мерперта і С. О. Плетнєвої, усе салтівське (в тому числі й аланське) військо було виключно кінним.³⁹

Автор з деякими застереженнями розділяє першу точку зору. В основу міркувань покладені результати аналізу наборів озброєння з військових поховань, бо єдиним безпосереднім джерелом для вирішення поставленої проблеми є археологічний матеріал. Безумовно, «поховальну» зброю не можна вважати «дзеркальним» відображенням тієї екіпіровки, яку мав воїн за життя, оскільки на склад поховального інвентаря впливав цілий ряд факторів.⁴⁰ Однак обережний підхід до оцінки вихідних даних, не абсолютизація, а прагнення побачити за ними проявлення загальних тенденцій, дозволяє підійти до висновків, які мають реальну історичну основу.⁴¹

Набори озброєння з воїнських поховань аланів Подоння

Зброя	Лук, стріли	Спис	Шабля, меч	Сокира	Обушок	Кількість цілих та порушених (у дужках) комплексів
+	+		+	+		4
+	+		+			1
+	+			+		4
+	+					4(3)
+		+				1
+			+			2(1)
+				+		10(1)
+			+	+		3(1)
+			+	+	+	1
+			+		+	1
+						19(5)
	+		+			1
	+			+		8(1)
	+		+	+		4
	+		+	+	+	2
+						11(2)
		+				1
			+	+		3(1)
			+		+	2
			+			7(3)
				+	+	4(1)
				+		153(8)
					+	5(2)

Таблиця складена на основі відомостей про 282 воїнських поховання. 3

цієї кількості комплексів лише 61 (21,6%) містили зброю. З іншого боку, в 187 могилах (66,3%) без кінського спорядження присутні сокири — типова зброя піхотинця⁴² (як єдиний вид зброї вони лежали у 163 похованнях, тобто переважній більшості з врахованих). Треба, правда, відзначити, що легкі бойові сокири-чекани могли використовуватись і кіннотою. Так, в середньовічних аланських старожитностях Північного Кавказу є зображення вершника, озброєного сокирою⁴³. Але на користь припущення про піший характер значної частини війська донських аланів свідчать й інші дані. Насамперед вкажемо, що про наявність озброєної сокирами піхоти у північнокавказьких аланів писав В. О. Кузнецов⁴⁴. Одним з головних аргументів при визначенні війська салтівців як виключно кінного є теза про те, що кочовики завжди воювали на конях⁴⁵. Однак, як свідчать історичні джерела, практично в усіх кочових арміях з найдавніших часів були особливі загони піхоти⁴⁶. Та в даному випадку важливо враховувати те, що алани вже були осілими задовго до переселення в Подоння, хоча й зберегли у своїй культурі багато рис кочівництва. Необхідно також мати на увазі, що у ранньосередньовічних кочовиків піхота використовувалась перш за все для несіння гарнізонної служби у фортецях⁴⁷. Саме така служба могла виконуватись аланами Подоння, беручи до уваги значну кількість розташованих на порубіжжі степового і осідло-землеробського (слов'янського) світу аланських городищ-фортець, а також ту роль, яку могли відігравати алани у системі міжплемінних і внутрішньодержавних стосунків Хазарського каганату⁴⁸. Таким чином, на наш погляд, є досить підстав для висновку, що у своїй масі аланське військо складалось з озброєної сокирами піхоти. Кавалерія була відносно нечисленною, хоча, мабуть, найбоекватнішою його частиною. Основними видами зброї вершників були луки із стрілами, шаблі, сокири. На відміну від представників інших етносів салтово-маяцької культури, алани майже не користувалися списами під час бойових дій.

Розглядаючи питання про соціальну структуру аланського війська, дослідники одностайно відзначили високе суспільне становище його представників. В. А. Бабенко припустив навіть існування у салтівців «особливого воєнного класу»⁴⁹. Здавалося б, це припущення може бути підтвержене тим, що стародавнє індо-іранське суспільство, до якого своїм корінням сягає й аланський етнос, ділилося на три шари, найбільш привілейованим та впливовим з яких була воєнна аристократія⁵⁰. Однак, характеризуючи сармато-аланські суспільні відносини, автори відзначають проблематичність співвідношення їх із вказаною моделлю⁵¹. М. Я. Мерперт визначив салтівське військо як привілейовану соціальну групу — дружину, вказавши на існування майнової диференціації всередині неї самої⁵². Як один з основних доводів на користь такого твердження дослідник наводить факт відсутності характерного для родового ладу поголового озброєння населення. На це ж звернула увагу і С. О. Плетньова, за розрахунками якої до війська належало не більше половини дорослих боекватних чоловіків-салтівців⁵³ (належність похованого до воїнства С. О. Плетньова визначає як по наявності у могилі зброї, так і бойового поясу). За нашими підрахунками, зараз у двох найбільших з розкопаних поховань на аланських могильниках — Верхньосалтівському (близько 400 катакомб) й Дмитрієвському (понад 170 катакомб) відсоток воїнських поховань (із зброєю) від загальної кількості становить відповідно 9,5 і 21,5 (за даними С. О. Плетньової, до 30% могил з озброєнням Дмитрієвського могильника належало жінкам⁵⁴). Оскільки у стародавніх колективах частка дорослих, здатних носити зброю чоловіків, сягала 25%⁵⁵, вказані цифри підтверджують висновок про далеко не повну воєнізацію суспільства донських аланів. Та чи є це все достатньою підставою для висновку про дружинний характер усього їх війська? Не заперечуючи в принципі положення М. Мерперта, ми вважаємо, що це складне питання можна остаточно вирішити тільки у рамках спеціального дослідження. Як попереднє зауваження зазначимо, що за середньовіччя піші військові формування складалися, як правило, з ополчення, тобто представників переважно рядового населення⁵⁶. Тому дружинними, мабуть, можна вважати перш за все ті комплекси, в яких представлена не тільки зброя, а й спорядження вершника. Однією з ознак належ-

ності ратника до дружинної еліти М. Я. Мерперт вважав наявністю в його похованні шаблі, а також загальне багатство комплексу⁵⁷. Однак за свідченням історичних фактів, дружинники могли бути вихідцями з відносно бідних верств населення, оскільки вони виконували не тільки суто військові функції, а й підтримували військову верхівку у її боротьбі за владу із старою родинною аристократією⁵⁸. Саме таким воїнам-дружинникам могли належати небагаті комплекси, в яких зброя представлена шаблею без зброї або сокирою в сукупності з кінським спорядженням (табл.). Нарешті, неясним залишається характер аланської дружини — була вона феодальною, чи це була організація, властива для стадії воєнної демократії. Вирішення цієї проблеми ускладнено тим, що у дослідників досі відсутня однаковість у визначенні соціально-економічного рівня розвитку салтівського суспільства⁵⁹.

Увесь викладений матеріал дозволяє зробити деякі висновки. Основними видами озброєння воїнів аланського населення салтово-маяцької культури Подоння були бойові сокири-чекани, луки із стрілами, шаблі; мечі, кинджали, списи й кістені в комплексі бойових засобів скільки-небудь визначної ролі не відігравали. Кінське спорядження включало сідла, стремена, вудила, різного роду пряжки й з'єднувачі ременів. Більшість війська складала озброєна сокирами піхота; відносно нечисленна кавалерія була екіпована шаблями, луками із стрілами, сокирами. Очевидно, саме вершники становили дружину аланського воїнства.

Примітки

¹ Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 62; Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках.— М., 1987.— С. 168—184; Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года.— М., 1910.— С. 12, 26; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Тр. XV АС.— М., 1914.— Т. I.— С. 441—445.

² Arendt W. Türkische Säbel aus VIII—IX Jahrhunderten // AN.— 1934.— Т. XVI.— С. 48—68; Zakharow A. A. Beiträge zur Frage der türkische Kultur der Völkerwanderungszeit // AN.— 1934.— Т. XVI.— S. 6—47.

³ Артамонов М. И. // ПИДО.— 1935.— № 9—10.— С. 243—246.— Рец. на сб.: Zakharow A., Arendt W. Archäologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn in IX Jn.— Studia Levedica // AN.— 1934.— Т. XVI.— 80 S.; Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА.— 1955.— Т. XXIII.— С. 143—151.

⁴ Мерперт Н. Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК.— 1951.— Вып. 36.— С. 29; Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 131—168.

⁵ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981.— С. 10.

⁶ Шрамко Б. А. Орудия производства и оружие салтовской культуры // Тезисы докладов Пятой научной студенческой конференции, посвященной XI съезду ВЛКСМ (3—7 апреля 1949 г.) — Харьков, 1949.— С. 124—126; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 282, 283.

⁷ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1967.— № 142.— С. 158, 162—170; Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 74.

⁸ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков, 1985.— Рис. 30, 2.

⁹ Каминский В. Н. О конструкции луков и стрел северокавказских аланов // КСИА.— 1982.— Вып. 170.— С. 48; Милованов Е. А., Иерусалимская А. А. Лук из Мошевой Балки // СГЭ.— 1976.— Т. ХLI.— С. 41.

¹⁰ Плетнева С. А. Салтово-маяцкая...— Рис. 36, 3.

¹¹ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 246; Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 155.

¹² Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VII—X вв. // Автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.06.— К., 1988.— С. 9.

¹³ Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 160—162.

¹⁴ Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 160.

¹⁵ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 3.— С. 130.

¹⁶ Магомедов М. Г. Образование хазарского каганата.— М., 1983.— С. 77.

¹⁷ Амброз А. К. Восточноевропейские...— С. 15.

- ¹⁸ Амброс А. К. Кинжалы VI—VIII вв. с двумя выступами на ножнах // СА.— 1986.— № 4.— С. 71.
- ¹⁹ Минасян Р. С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) // АСГЭ.— 1980.— Вып. 21.— С. 72.
- ²⁰ Мерперт Н. Я. О генезисе...— С. 28.— Рис. 2.
- ²¹ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // МИА.— 1961.— № 101.— С. 74, 75; Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов.— М., 1971.— С. 51.
- ²² Іллінська В. А. Скiфські сокири // Археологія.— 1961.— Т. XI.— С. 49, 50.
- ²³ Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение...— С. 11.
- ²⁴ Крыганов А. В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА.— 1987.— № 2.— С. 66.
- ²⁵ Крыганов А. В. Кистени салтово-маяцкой...— С. 67.
- ²⁶ Плетнева С. А. От кочевий...— С. 161.
- ²⁷ Кубарев В. Д. Древнетюркские изваяния Алтая.— Новосибирск, 1984.— С. 24—27.
- ²⁸ Шрамко Б. А. Древности...— Рис. 109, 9.
- ²⁹ Zakharov A. Op. cit.
- ³⁰ Шрамко Б. А. Древности...— С. 283.
- ³¹ Николаенко А. Г. Отчет об археологических исследованиях в Волоконовском районе Белгородской области в 1974 г.— Белгород, 1975.— Архив ИА АН СССР.— Р1, № 5724.— Фото 173; Флеров В. С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище.— М., 1984.— Рис. 16, 3.
- ³² Бабенко В. А. Новые систематические...— С. 34, 35.
- ³³ Крыганов А. В. Восточноевропейские кочевнические стремена второй половины VII—X вв. // ВХУ.— 1988.— № 316.— Вып. 22.— С. 112.
- ³⁴ Степи Евразии в эпоху средневековья /Под ред. С. А. Плетневой.— М., 1981.— Рис. 19, 75; 28, 34; 30, 64; 33, 56.
- ³⁵ Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение...— С. 14.
- ³⁶ Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских времен.— М., 1965.— Рис. 12, 9, 11; Дмитриев А. В. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска // СА.— 1979.— № 4.— Рис. 2, 1; 3, 3, 14; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов...— Рис. 44.
- ³⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв.— Л., 1971.— С. 76.
- ³⁸ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры...— С. 443.
- ³⁹ Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 143; Плетнева С. А. От кочевий...— С. 168.
- ⁴⁰ Кирпичников А. Н. Указ. соч.— С. 41; Ольховский В. С. Поминально-погребальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА.— 1986.— № 1.— С. 73—75.
- ⁴¹ Кирпичников А. Н. Указ. соч.— С. 44; Рутткаш А. Войско и вооружение в великоморавский период // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение.— М., 1985.— С. 149.
- ⁴² Кирпичников А. Н. Указ. соч.— С. 44.
- ⁴³ Кузнецов В. А. Алания в X—XIII вв.— Орджоникидзе, 1971.— Рис. 5, 3.
- ⁴⁴ Там же.— С. 202, 203.
- ⁴⁵ Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 143; Плетнева С. А. От кочевий...— С. 168.
- ⁴⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов.— М., 1964.— С. 83; Росляков А. А. Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI—XV вв. // Уч. зап. Туркм. ГУ.— 1962.— Вып. 21.— С. 214; Хазанов А. М. Очерки военного дела...— С. 68, 86.
- ⁴⁷ Худяков Ю. С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.— Новосибирск, 1986.— С. 202.
- ⁴⁸ Михеев В. К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья (середина VIII — середина X вв.) Автореф. дис. ...доктора ист. наук: 07.00.06.— Киев, 1986.— С. 23.
- ⁴⁹ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры...— С. 439.
- ⁵⁰ Грантовский Э. А. Индо-иранские касты у скифов.— М., 1960.— С. 15.
- ⁵¹ Кузнецов В. А. Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа.— Орджоникидзе, 1980.— С. 18.
- ⁵² Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 141, 142.
- ⁵³ Плетнева С. А. От кочевий...— С. 170.
- ⁵⁴ Плетнева С. А. Средневековые «амазонки» в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э.— Воронеж, 1983.— С. 12.
- ⁵⁵ Мольнар Э. Проблемы этногенеза венгерского народа // ШАН.— 1955.— 13.— С. 133; Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 66.

⁵⁶ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв.— Л., 1966.— С. 44.

⁵⁷ *Мерперт Н. Я.* Из истории оружия...— С. 139—141.

⁵⁸ *Хазанов А. М.* Социальная история...— С. 185—188.

⁵⁹ *Плетнева С. А.* От кочевий...— С. 154, 155, 158; *Михеев В. К.* Экономика и социальные отношения...— С. 21, 22.

А. В. Крыганов

ВОЕННОЕ ДЕЛО РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ АЛАН ПОДОНЬЯ

В статье приводится исчерпывающая характеристика комплекса боевых средств индивидуального пользования раннесредневековых алан Подонья, а также делается попытка реконструкции видовой и, насколько это возможно, социальной структуры их войска.

Оружие дальнего боя представлено костяными накладками от луков, бронзовыми скобками от налучий, железными черешковыми наконечниками стрел (почти исключительно трехлопастными), металлическими и костяными деталями колчанов. В арсенале клинкового колюще-рубящего оружия полностью преобладали однолезвийные слабоизогнутые сабли. Самый массовый вид оружия алан Подонья — боевые топоры-чеканки.

Сведения о защитном снаряжении практически отсутствуют. Конская экипировка включала в себя седла, стремена, удила, различные пряжки и соединители ремней.

Попытка реконструкции видового деления войска осуществлена на основе результатов анализа данных о наборах вооружения из воинских погребений (их учтено более 280). Автор считает, что наибольшую по численности его долю составляли пехотинцы, вооруженные топорами. Кавалерия была относительно малочисленной, хотя, вероятно, наиболее боеспособной частью войска. Она была оснащена луками со стрелами, саблями, топорами.

Сложным является вопрос о социальном составе аланского воинства. Видимо, пехота набиралась из ополчения, а всадники составляли дружину. Неясно, однако, имела ли эта дружина феодальный характер, или же это было формирование, присущее эпохе военной демократии.

А. V. Kryganov

ARMS AND ARMY OF EARLY MEDIEVAL ALANS FROM THE DON BASIN

A comprehensive description of a set of arms for individual use of early medieval Alans from the Don Basin is presented in the paper. An attempt is made to reconstruct the types of armament and, if it is possible, social structure of the army.

Long-range arms are represented by bone pieces from bows, bronze cramps from bow-pieces, iron arrow-heads (almost exclusively three-blade ones), metal and bone parts of quivers. An arsenal of blade stabbing-chopping arms consisted of one-blade slightly-bent sabres. The most mass type of arms for Alans from the Don Basin were battle axes.

No data on the armour are available. Harness consisted of saddle, stirrups, bits, various clasps and belt couplers.

An attempt to reconstruct division of the army into types is made on the basis of analysis of data on the armament sets from military burials (over 280 sets are registered). In the author's opinion infantry men armed with axes were the most numerous group of the army. Cavalry armed with bows and arrows, sabres, axes was relatively scanty, though, probably, the most efficient part of the troops.

The problem about the social type of the Alan troops is disputable. Infantry men were, apparently, recruited from volunteer corps, while horsemen made guards. But it is still unclear whether those guards were based of feudal links or they were a formation typical of the military democracy epoch.

Одержано 14.03.89